

NEVENACTIVITEITEN IN EN ROND DE HEERNESSEMEERSSEN TIJDENS DE LATE MIDDELEEUWEN

Marc Hanson

Heel wat activiteiten van de bewoners van het Sint-Baafsdorp hadden te maken met het meersengebied grenzend aan de westelijke oever van de Nederschelde, dat bekend staat als de Heirnis, de ‘Heernesse’. In deze bijdrage gaan we nader in op enkele nevenfuncties en kleinschalige activiteiten in de Heernesse en haar randgebied. Behalve voor de kleine boeren, waren die van levensbelang voor nogal wat arme dorpsbewoners. Ze hadden daaraan meestal maar een deeltijdse job omdat die nevenactiviteiten seizoensgebonden waren of gedeeld werden. Maar die hielpen hen toch in de moeizame strijd om te overleven. Wie hierin, bijvoorbeeld door tegenslag, niet (meer) of moeilijk slaagde, was aangewezen op de liefdadigheid en/of solidariteit van familie/medebewoners.

Inleiding

Merkwaardige vaststelling: het Sint-Baafsdorp dat bij één van de rijkste abdijen van Vlaanderen hoorde, was zonder meer arm. Dit mogen we afleiden uit de stevig gefundeerde cijfers die Johan Dambruyne (2001) publiceerde voor 1571-1572. Dit geldt ongetwijfeld ook voor de voorafgaande decennia en zelfs eeuwen waarover geen degelijk cijfermateriaal beschikbaar is. Na de opheffing van de abdij en de bouw van het Nieuw Kasteel in 1540-1545 was het dorp nog grotendeels intact gebleven (Devriese, 2018). We mogen aannemen dat de levensstatus van de dorpingen toen niet wezenlijk verschilde van die ten tijde van de abdij. Dat veranderde wellicht kort na de door Dambruyne bestudeerde periode toen het opstandige bewind in 1577-1584 het dorp bijna volledig van de aardbodem liet wegvegen om het schootsveld van de nieuw aangelegde stadsverdediging te ontruimen.

Belangrijk was ook dat de bewoners van het Sint-Baafsdorp binnen de ‘Vrijheid’ van Gent, begrensd door de Rijtgracht, de ‘vrijheid van nering’ bezaten. Als Gentenaars konden ze behoren tot een van de vele ambachtsverenigingen, zoals die van de weverij, wat naast verplichtingen, ook een zekere bescher-

ming inhield. Dezelfde bescherming en tolvrijheid golden niet enkel de productie van de erkende neringen, maar ook de meest diverse voorwerpen van huisvlijt, bijvoorbeeld mutsen en klompen. Producten van hun huisnijverheid konden probleemloos en tolvrij in de stad verkocht worden. De laatmiddeleeuwse stadsvesten strekten zich immers uit tot voorbij het dorp. De 'Bave-neers' moesten de tolln geheven aan de Spitaal- en Dendermondsepoort niet betalen.

Afb. 1. Uitsnede van 'Gent 1534' met de Grote Heernesse en een deel van de Kleine Heernesse langs de Nederschelde. Ten noorden van de stadsvest uit ca. 1325, rechts op de afb., zien we de prachtige (lust)tuinen, die aansloten bij grote, stenen huizen. Stedelingen met een mooi inkomen investeerden al vanaf de 15de eeuw in buitenverblijven met lusthof. Deze hier lagen vlakbij het centrum en waren zeer gegeerd. De man met de stok is een koeherder.

Ligging en eigenaars

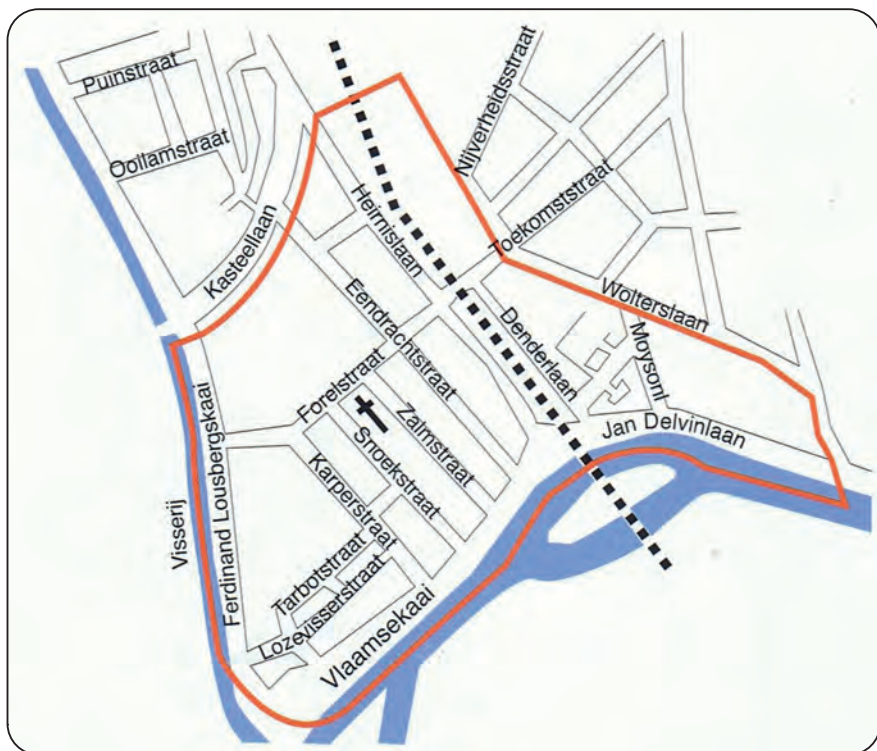
Op het bekende stadsgezicht van Gent uit 1534 zien we vooraan links de Heernessemeersen langs de Nederschelde duidelijk in beeld. Die kwamen ongeveer overeen met de winterbedding van de Schelde. Het woord Heernesse is afgeleid van 'herde' (kudde), nog te herkennen in bijvoorbeeld herder. De Heernesse bij Sint-Baafs werd ingedeeld in de Grote en Kleine Heernesse. Meersen zijn laag gelegen, vooral na regenval zompige hooi- en weilanden, meestal langs een waterloop. Het woord heeft dezelfde stam als 'meer' of het

Engelse ‘marsh’ en verwijst naar waterrijk land. Op de schilderskaart van 1534 is de Grote Heirnis te klein afgebeeld omdat ze vanuit het standpunt van de schilder verderaf gelegen was (afb. 1). Op de stadsplattegrond van landmeter en kaartmaker Jacob Roelofs van Deventer is de verhouding tussen beide delen veel beter weergegeven (afb. 2). In het noorden werd de Heirnis begrensd door een deel van de stadsvest (bij de huidige Kasteellaan) en een brede gracht (nu Wolterslaan). In het oosten liep haar grens ongeveer tot waar nu het fietspad langs de Schelde begint (afb. 3). Ook de kaart in Verhulst (1995) is waardevol. Hierin een goede weergave van, onder andere, de Grote en Kleine Heirnesse en de drie grote kouters van het Nieuwhof. Hoewel van latere datum geeft deze kaart toch een vrij goed beeld van het grootste gedeelte van de Heirnis in de late middeleeuwen. De ligging en de aard van de bodems lieten immers niet toe daar veel verandering in te brengen.

Afb. 2. Detail uit de stadsplattegrond van Gent, tussen 1559 en 1564 met militaire doeleinden getekend door Jacob Roelofs van Deventer, vanaf 1543 koninklijk geograaf en cartograaf van Karel V. Hier is goed te zien dat de Heirnesse (groene zone) min of meer samenviel met de winterbedding van de Schelde. Linksboven het Nieuw (Spaans) Kasteel, een militaire fortificatie die vanaf 1540 werd gebouwd op bevel van de keizer.

De meeste percelen in de Grote Heernesse behoorden toe aan de Sint-Baafsabdij en waren door ruil verworven onder abt Betto (1151-1157). De percelen op de Kleine Heernesse hoorden bij het nabijgelegen oude Hof van Herlegem of waren eigendom van particulieren. Jurisdictioneel maakte de Heirnis deel uit van de uitgestrekte Sint-Baafsheerlijkheid. Het dagdagelijkse leven van de inwoners van het kerkdorp Gentbrugge aan de overkant van de rivier verschilde nauwelijks van dat aan de 'Baafse' zijde. De parochie Gentbrugge behoorde kerkelijk niet tot het bisdom Doornik, maar tot Kamerijk en het kerkdorp ressorteerde onder het Land van Rode. Deze heerlijkheid viel onder het Land van Aalst dat in 1164 een gewone kasselrij werd, een administratieve eenheid dus binnen het graafschap. Het valt op dat de (onder)voogden van de Sint-Baafsabdij, de heren van Dendermonde en die van Rode en Gavere, hun machtsbasis hadden op die rechteroever van de Schelde. Dit illustreert eens te meer de overtuiging van de abdij tot het Duitse rijk te behoren, ondanks haar ligging op de linkeroever van de Schelde, oever die sinds 881 tot West-Francia (Frankrijk) behoorde.

Afb. 3. De Heernesse met een volle rode lijn aangeduid op een actueel stratenplan van Gent. Blauw: de Nederschelde; blokjeslijn: de spoorweg. Overgenomen uit Baillieul, B. (2008).

Heirnis vol vis.

Meersen

Meersgebieden kunnen diverse functies vervullen. De Grote en de Kleine Heernesse dienden alternerend als graasweide voor het vee (koeien!) en als zaai- en hooiland voor de eigenaars van de percelen. Vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw tot op het einde van het ancien régime was dit de hoofdbestemming van de Heernesse (Hanson, 2016). Als belangrijkste eigenaar maakte ook de abdij via haar Nieuwhof (Hanson, 2017) gebruik van het weiderecht, hoewel het Hof zelf naast enkele grote kouters ook eigen weiland bezat. De kleine boeren uit het dorp, die hooguit één koe of een koe en een vaars bezaten en geen eigen weiland, hadden het daar, begrijpelijk, moeilijk mee. Spanningen en woorden daarover tussen de abdij en de rijke pachter (vanaf 1351) van het Nieuwhof enerzijds en de arme dorpsboeren konden bijgevolg niet uitblijven. In 1408 kwam het bijvoorbeeld tot een conflict tussen beide partijen, dat eindigde met een scheidsrechterlijke uitspraak. De pachter van het Nieuwhof, uiteraard gesteund door de abt, mocht op de Grote Heirnis één stier en vier melkkoeien of acht ossen of vaarzen laten grazen; op de Kleine Heernesse twee melkkoeien en één vaars (Gysseling, 1988).

Trekken of jagen van schepen

Naast haar belang voor de Heernesse en de lokale landbouw was de Schelde de belangrijkste verkeersader van Vlaanderen. Vrachtschepen vervoerden natuursteen, wol, graan, turf, wijn, bier, vis, hout en andere zware en volumineuze goederen. Maar de bochtige Schelde was voor die schepen moeilijk te bevaren. Vooral bij hoge waterstanden was het een hele kunst om de vaartuigen en schepen in de juiste vaargeul te houden. Hiervoor zorgden scheepstrekkers: stoere mannen (soms ook stoere vrouwen) die de pleiten, vloten en andere schepen met een zeel veilig door de bochten van de Schelde loodsten. In groepjes (meestal met vier) liepen ze hierbij op het trek- of jaagpad. Op geregelde afstanden – ieder groepje had zijn deel van de oever – stonden zij de schepen op te wachten. Wanneer de Schelde buiten haar bedding was getreden, was ervaring en kennis nodig om op het trekpad te blijven en niet in het diepe water terecht te komen en vooral de schepen niet te laten vastlopen. Er waren wel al dijken aangelegd, maar die waren onvoldoende om bij hoge waterstanden het water binnendijks te houden.

Op het panoramisch gezicht van 1534 staat een groepje trekkers afgebeeld aan het werk op de noordwestelijke punt van de Grote Heernesse, bij ‘Tusschen Paelen’. Deze dienstpoort, een palissade aan het einde van de stadsvest, kon bij belegering snel worden afgesloten, maar liet toe dat de trekkers ook daar

gebruik konden maken van het jaagpad, dat duidelijk herkenbaar is. Ze loodsen een vrachtschip, een pleit, veilig door een meander van de Nederschelde. Het is duidelijk te zien dat het trektouw bovenaan de hoofdmast is vastgemaakt. Vanaf het eind van de negentiende eeuw, toen de vrachtschepen op eigen kracht met stoommachines konden varen en manoeuvreren, en vroeger al toen de Schelde op veel plaatsen werd rechtgetrokken door lastige bochten af te snijden, begon het beroep van boottrekker langzaam uit te sterven.

Bakstenen en ijzer uit veldovens

Wanneer de Schelde buiten haar oevers trad, overspoelde het water rijk aan slib (klei en silt-deeltjes) de (Heernes)meersen langs de rivier. Zo ontstond er na eeuwen een dikke kleilaag, die kon ontgonnen worden om er bakstenen van te bakken in veldovens. De opgedolven klei werd tot een malse brij bewerkt en vervolgens in houten vormen geduwd. Daarna werden de natte ‘bakstenen’ op een droge grond uit de vormen geschud, waar ze blootgesteld aan zon en wind konden drogen. Het regelmatig draaien van de stenen was een typisch kinderwerk. Na weken van drogen begonnen ervaren mannen aan het opzetten van de steenoven, waarbij de stenen zelf de oven vormden. Tussen de gestapelde stenen werden zowel horizontaal als verticaal smalle gangen of kokers gelaten, die gevuld werden met brandhout of houtskool (later ook steenkolen). De kunst bestond erin de oven overal ongeveer gelijkmatig te doen branden. Het succes werd mede bepaald door de wind, de regen, de temperatuur enz. Niet zelden waren bepaalde stenen te weinig of net te hard gebakken. Die goedkopere stenen waren toch geschikt voor bepaalde toepassingen, bijvoorbeeld te hard gebakken stenen voor stalvloeren of inritten naar de koetshuizen. De lichtrode Scheldestenen hadden een (veel) groter formaat dan de courante bakstenen van nu.

Vanaf het eind van de dertiende eeuw begon de Sint-Baafsabdij naast natuursteen ook te bouwen in baksteenmetselwerk: omheiningsmuren, bijgebouwen, kapellen, vloeren in paardenstallen, fundamenten van schuren en molens enz. Dit metselwerk in Vlaams verband werd in de vroege dertiende eeuw in en rond Brugge ontwikkeld, streek die zelf wellicht schatplichtig was aan Noord-Duitsland. Dit metselwerk was beduidend goedkoper dan natuursteen omdat de bakstenen ter plaatse van lokale grondstof werden gebakken of over geringe afstand over water werden vervoerd. Juist om de kosten te drukken besliste *surintendant* Adrien de Croij in 1541 tot de aanleg van zeven veldovens in de Heernesse, die bakstenen zouden produceren uitsluitend voor de bouwwerken aan het Spaans Kasteel. Van elders aangevoerde stenen waren, natuurlijk ook voor 1540, duurder en leverden geen werk op voor lokale ovenbouwers. Door

gebrek aan archeologisch onderzoek is het voorlopig onbekend waar de stenen voor de baksteenarchitectuur van en rond de abdij vandaan kwamen. Door wat in 1541 gebeurde, is het zeer goed mogelijk dat zeker een deel van die stenen ter plaatse werd vervaardigd. De rest werd misschien geïmporteerd uit het nabije Waasland, bv. Stekene.

In het dorp zelf, even buiten de Grote Heirnis, werden zeker al sinds de twaalfde eeuw en wellicht al vroeger, ook veldovens gebouwd voor ijzerverwerking. Ruw ijzer of ijzererts werd aangevoerd via de Schelde en bewerkt. De ovens bestonden uit een min of meer ronde uitgegraven ovenkuil. Onderdelen van eenvoudige landbouwwerktuigen werden gesmeed, en verder spijkers, krammen, sleutels, hoepels, enz. Op die manier vonden smeden werk. Enkelen specialiseerden zich tot hoefsmid. Er waren veel eerder smeden dan steenbakkers in het Sint-Baafsdorp.

Vlechten en knopen

Al van in de prehistorie waren wilgen(takken) bij onze voorouders populair omwille van hun praktisch nut. Op het Panoramisch gezicht '1534' zien we in en buiten de Heirnis heel wat (knot)wilgen afgebeeld. Verschillende soorten gedijen heel goed in deze waterrijke omgeving. Vlechters gebruikten de soepele, buigzame jonge takken om manden, stoelen en andere gebruiksvoorwerpen te maken. Bundels van dikkere takken werden gebruikt om oevers tegen afkalving te beschermen. Rijen wilgen dienden als wind- en zonnescherm, bijvoorbeeld om de runderen te beschermen tegen de felle zomerzon. Uit wilg werden klompen gemaakt en in de holten van de knotwilg nestelde de steenuil.

De gedroogde stelen van bepaalde biessoorten langs de Scheldeoever dienden als grondstof voor gevlochten matten of stoelzittingen. Langs de oever van de rivier en de vele grachten groeiden welig riet en (grote) lisdodde. Hiervan werden eveneens manden geweven en lichte, maar sterke stoelen en tafels gemaakt. Gespecialiseerde ambachtslui bedekten de daken van huizen bij voorkeur met riet, mede omwille van zijn sterk warmte-isolerend vermogen.

Imkers verzorgen bijenkolonies

Met hun vroegbloeiende wilgen en linden waren de Heernesmeersen een aantrekkelijk gebied voor de honingbijen, die er massaal konden foerageren. Daarnaast bloeiden in het dorp vele soorten veldbloemen, terwijl de diertjes natuurlijk ook hun weg vonden naar de privétuinen met bloemen, kruiden en

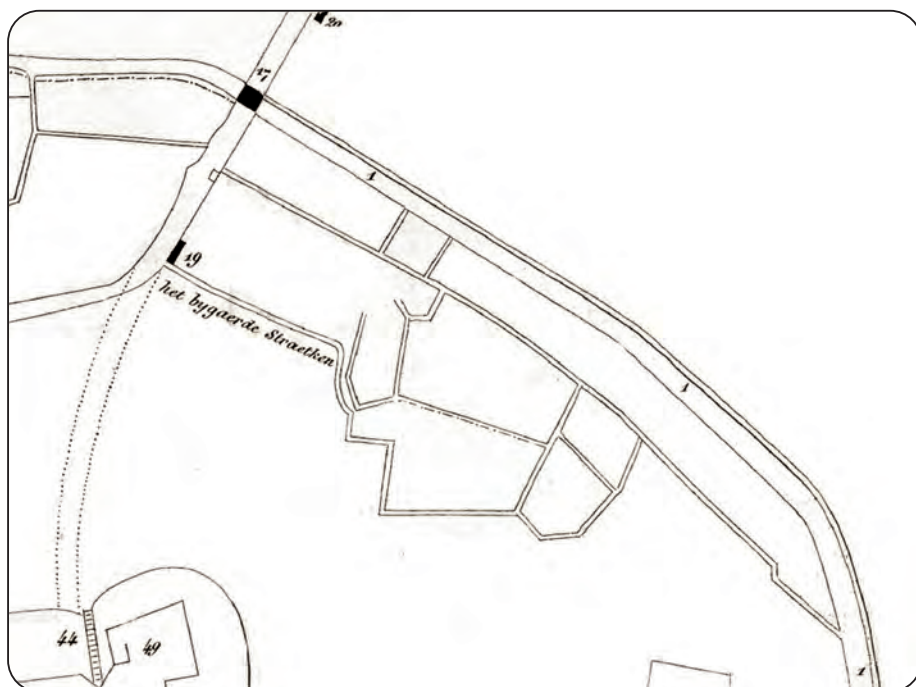
Afb. 4. De bloeiende fruitbomen van de bijngaard, mooi weergegeven op dit detail van het panoramisch gezicht op Gent in 1534 (STAM).

bloeiende fruitbomen. Er waren voor de bestuivers van fruit en groenten ook meer dan voldoende mogelijkheden om water te halen. De dorpsimkers hielden bijen op kleine schaal, maar die leverden hen lekkere en kostbare honing op: zoetmaker voor lekkernijen, zoetigheid en volksmedicijn. De duizenden werksters en hun koningin woonden niet in kassen zoals nu, maar in van stro gevlochten korven. Voor de imkers was dat bewerkelijker, maar de kostbare opbrengst was het werk meer dan waard.

De Baafse monniken wonnen op grotere schaal honing in de eigen bijngaard van de abdij, die net buiten de Grote Heirnesse lag. Ze hadden ongetwijfeld een ervaren imker in dienst en de korven stonden er beschermd in een bijenhuis. Het huidige Bijgaardepark tussen spoorweg en Nijverheidsstraat, ca. 2,5 ha groot, herinnert er nog aan. De monniken apprecieerden de honing als zoet-

maker in de keuken, lekkernij, geneesmiddel en energiedrankje. De bijen leverden ook was voor de kaarsen en voor de schrijftabletten van de abdij-school. Hoewel ze van het leven van de bijen nog veel zaken niet wisten, zagen ze de eendrachtig samenwerkende kolonies als een na te volgen voorbeeld voor zichzelf. Behalve ‘gedomesticeerde’ honingbijen vlogen er in de Heer- nesse, ook heel wat wilde bijen rond. De levenswijze van deze verschillende soorten bijen verschilt grondig van die van de honingbij. Sommige van die bijen zijn trouwens efficiëntere bestuivers dan bijvoorbeeld honingbijen en hadden dus een belangrijk aandeel in de bestuiving van bloeiende (fruit)- bomen en bloemen in het Sint-Baafsdorp.

Afb. 5. Het Bygaerdestraetken parallel met de Sint-Baafsvest (nr. 1) geeft toegang tot kleine wegeltjes in de bijengaard – boomgaard . Nr. 17: de Dendermondsepoort aan de Dendermondsesteenweg bij de huidige Ververijstraat. Onderaan links (nr. 49) een bastion van het Spaans kasteel. Detail uit de kaart bij Van Lokeren, A. (1848). Château des Espagnols à Gand. In *Messenger des Sciences historiques*, Hebbelynck, Gent.

Vissen en jagen

Op het Panoramisch Gezicht van ‘1534’ zien we aan het oosteinde van de Kleine Heer- nesse twee lijnvissers aan het werk. De ene hengelaar staat recht,

Afb. 6. Geïnspireerd door de bijngaard van de Sint-Baafsabdij: imker Jan Reubens demonstreert zijn lievelingen in de abdijmuseumtuin aan een zeer geïnteresseerd publiek (foto 2017).

de andere zit neer. Behalve met een hengel werd er ook gevist met fuiken en (schip)netten. Soms was het water van de Schelde zo helder dat men de vissen in scholen zag zwemmen. Het ondiepe water aan de oevers bood geschikte paaiplaatsen voor de vissen. De abdij en sommige andere heren beschikten over eigen visvijvers. ‘Proosts vivere’ bijvoorbeeld lag in het dunbevolkte zuidwestelijke deel van het dorp: de ‘Visscherye’, waar de huidige straatnaam Visserij aan herinnert. De kleine boeren hadden vanouds het recht om daar water te halen, wissien (dunne buigzame wilgentwijgen) te snijden, bepaalde kruiden en bloemen te plukken, maar niet om vis te vangen. Wie betrapd werd terwijl hij daar aan het vissen was, moest al in de veertiende eeuw een flinke boete van drie pond Vlaams betalen. In zo’n waterrijk gebied is het niet verwonderlijk dat de monniken heel wat inlandse vissoorten aten. De dorpsbewoners moesten tevreden zijn met af en toe wat viskoppen of -staarten, maar velen kregen zelfs dát niet.

De Heernesse was natuurlijk ook een ideale biotoop voor grote aantallen wei- de- en watervogels, vele soorten eenden, ganzen, fazanten, partrijzen, kwartels en verder voor hazen en wilde konijnen. Het jachtrecht op deze dieren was

Afb. 7. De bijen maken school: De Bijendans: kinderdagverblijf in het gerestaureerde stationneke van de Buurtspoorwegen aan de Forelstraat (foto 2019).

echter voorbehouden aan de heren, van wie de abt van Sint-Baafs de belangrijkste was. De dorpsbewoners konden in de herfst iets bijverdienen door de vangst en verkoop van kleine trekvogels. Tijdens het jachtseizoen werd dan ook heel wat wild bereid voor de abtstafel. Arme stropers die betrapt werden kregen een fikse boete. Wie niet of onvoldoende kon betalen, kon zijn schuld voldoen met een werkstraf in dienst van de benadeelde heer. Sommige dorpelingen kregen een kleine beloning na het doden van een vos of een wolf, waarvan eerst het bewijs (een poot of een staart) moest ingeleverd worden.

Bloesems, kruiden en eetbare planten

We wezen al op het praktische nut van bepaalde bomen en struiken. Wilgenbast was ook effectief om pijn te verlichten. We weten ondertussen dat deze bast salicylzuur, het actieve ingrediënt van aspirine, bevat. De bloesem van de linde werd eveneens als geneesmiddel gebruikt, bijvoorbeeld de olie eruit voor wondverzorging of de thee ervan als middel tegen verkoudheid. Behalve aan bomen, heggen en struweel, waren de Heernesmeersen ook rijk aan allerlei geneeskrachtige planten en wilde kruiden. Boerenwormkruid, dat ook in de abdijtuin groeide, werd goed geacht voor de werking

van de maag en dus voor de appetijt. Er werd thee van gemaakt en het werd onder wijn gemengd. Ook reukgras en vlierbloesem werden gebruikt om wijn, azijn, olie en andere dranken bij te kruiden. De plant dankt haar naam aan haar hoogeur, die ze tijdens het drogen verspreidt. Ook de onopvallend bloeiende watermunt is zeer aromatisch, terwijl de moerasspirea een fruitige, zoete geur heeft. Valeriaan stond dan weer bekend om zijn rustgevende werking. Jonge scheuten van brandnetel werden in soep, sauzen en salades verwerkt. Ook scheuten en bladeren van het harig wilgenroosje waren in het voorjaar mals en zacht van smaak. De wortels werden als een soort schorseneren bereid. Voor deze en nog veel meer kennis over eetbare planten, bloemen en kruiden,

baseerden de (Baafse) monniken zich niet alleen op oude medische handschriften en op de wijsheid van (Gentse) apothekers, maar ook op de empirische kennis van kruidenvrouwjes en sommige begijntjes. Die kenden ook de (zeer) giftige planten waar je beter kon afblijven.

Afb. 8. Twee vissers aan de Nederschelde in de Kleine Heernesse. Aan de overzijde: het oude parochiekerkje van Gentbrugge (detail uit 'Gent 1534').

De kennis van die volksgeneeskunde werd eeuwenlang mondeling doorgegeven. De kruistochten hebben die Westerse kennis gunstig beïnvloed. De kruidenvrouwen hielpen de monniken ook met het zoeken, plukken en drogen van bloemen, eetbare planten en kruiden. Naast dure apothekers verwerkten ook zij die kruidenrijkdom in zalfjes, thee en andere drankjes voor familieleden en burens en af en toe ook voor de ziekenbroeder van de abdij. Toegewijde vrouwen hielpen ook de koster met het plaatsen van verse of gedroogde veldbloemen op de altaren van bekende heiligen in de parochiekerk.

Met dank aan Frank Gelaude en Luc Devriese voor hun kritische opmerkingen en waardevolle suggesties.

Geraadpleegde bronnen

Het Gentse Rijksarchief, Archief van de Sint-Baafabdij, bevat, voor wat de hier beschreven periode betreft, slechts een gering aantal documenten relevant voor het behandelde onderwerp: nr. 24957 (K 6226): lijst van personen en instellingen die gerechtigd zijn tot ‘coegherse’ op de Grote Heernesse (1336); nr. 24281 (O 1545): scheidsrechterlijke uitspraak in een geschil betreffende de Heernis (1408); nr. 26417 (LSB 94): beschrijving van weiland in de Heernesse (1478); nr. 26418 (LSB 143): beschrijving van weiland (1486); nr. 26419 (LSB 260): beschrijving van weiland (1507).

De meeste documenten betreffende de Heernis in het Rijksarchief hebben betrekking op de periode na 1540, toen de Sint-Baafsheerlijkheid aan het bisdom toekwam, maar die valt buiten het tijdsbestek van dit artikel. Ze zijn terug te vinden via de inventaris Gysseling, vooral deel 4.

Literatuur

Berten, D. ed. (1907). *Coûtumes des pays et comté de Flandre*. Quartier de Gand. Tome XIV. *Coûtumes de la seigneurie de Saint-Bavon-lez-Gand*, Brussel.

Coopmans, F., red. (2017). *De Gentbrugse Meersen. Voor elk wat wilds*, Gent (Stad Gent en Natuurpunt Gent).

Dambryne, J. (2001). *Mensen en Centen. Het zestiende-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*. Verhandelingen der Maatschappij voor geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, deel XXVI, pp. 446. Vooral bijlage 3 en kaart 3.

Debonne, V. (2015). *Uit de klei, in verband. Bouwen met bakstenen in het graafschap Vlaanderen*, 1200 tot 1400. (doctoraat geschiedenis aan de KULeuven).

Devriese, L. (2007). Heilig Kerstparochie en Sint-Baafsdorp, in: *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XLIV, p. 201-216.

Devriese, L. (2007). Naar het Gentse stadscentrum via Sint-Baafsdorp of Dampoort, in: *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XLIV, p. 179-200.

Devriese, L. (2008). Malmarpark of Bijgaard?, in: *Snep!*, jg. 7, nr. 2, p. 24-27.

Devriese, L. (2018). Het Nieuw Kasteel (1545-1576) en het Spaans Kasteel (1589-1781) tegen Gent gericht. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 47, p. 330-346 (vooral afb. 3 en 4).

Gysseling, M. (1988). De Heernesse voor 1800, in: *Van wei tot wijk. Honderd jaar Heernis 1888-1988*, Gent, p. 9-22.

Hanson, M. (2016). Stadslandbouw in Gent: het Sint-Baafsdorp in de late middeleeuwen, in: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 45, nr. 6, p. 330-341.

Hanson, M. (2017). Het Nieuwhof van de Sint-Baafsabdij te Gent. Opvolger van het hof Te Slote, in: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 46, nr. 3, p. 180-190.

Laleman, M.C. (2018). Het Spaans Kasteel in de 16de eeuw, in: Audooren, F. (red.). *Het Spaans Kasteel Gent. Van dwangburch tot woonwijk*, p. 17-51.

Verhulst, A. (1995). Landschap en Landbouw in Middeleeuws Vlaanderen, p. 170-171 met kaart 356 uit 1721.